

“שירי החליפות אשר לעובד” בתרגום שבתאי חיים מאריני

א

כמאתיים שנה לפני שפרסם שלמה דיקמן את תרגומו העברי לספר המטמורפוזות של אובידיוס נודע באיטליה תרגום של היצירה מאת הרב הרופא שלמה חיים מאריני מפאדובה (1690 לערך – 1747). מאריני, להבדיל מדיקמן, לא תרגם מן המקור הלטיני אלא מתרגום-עיבוד איטלקי מאת ג'ובאני אנדריאה ד'אנגווילארה שיצא לאור כבר בשנת 1563 ומאז ועד היום חזר ונדפס במהדורות רבות. אנגווילארה סיפר מחדש את סיפורי המטמורפוזות ועצבם בצורת האוקטאבה האיטלקית, כלומר בחריזה (שנעדרה כמו בן מן המקור) האופיינית לצורה הזאת, אבאבאבגג, ובמשקל איטלקי סילאבי, אנדקסילבו פיאנו – עדות יפה מאין כמוה לטעמים האסטתיים המשתנה של הדורות. מאריני החרה החזיק אחריו ועצב את גרסתו העברית כ"שיר על השמינית" במשקל עברי מקביל לשל אנגווילארה (טורים בני י"א הברות שסופם מלעילי). הוא כינה אותו "שירי החליפות" – כתרגום של "מטמורפוזות".

"ספר החליפות" נשאר בכתב יד למעט שני קטעים שפורסמו בדפוס. שד"ל החזיק העתקה ואולי אפילו את כתב היד המקורי של החיבור, אשר על כן ביקש ממנו ידידו מאיר לְעטריס להעתיק עבורו סיפור אחד מתוכו. על כך הגיב שד"ל באגרת מפאדובה בשנת 1837: "חליפות מאריני ארוכות מאוד, ולא אוכל להעתיק לך חליפה שלמה. אך לבלתי השב פניך ריקם אעתיק לך קצת שמיניות מסיפור Narcyssus". לאגרתו צרף העתקה של תשע אוקטאבות מסיפור זה, החל באוקטאבה קע"ז, וזו פורסמה בין אגרותיו (מהדורת שאלתיאל אייזיק גראבער, פרזעמישל 1882 כרך א, חלק ג, עמ' 393-95). כמאה שנים אחרי כן פרסם חיים שירמן תשע "שמיניות" אחרות מספר שירי החליפות והן קטע מספור המבול (מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד, עמ' שצ"א). עשרים האוקטאבות

המתפרסמות כאן שייכות (שוב) לסיפור נרקיסוס ומתמקדות בפרשת יחסי עם הנימפה אקו, אהובתו הדחוייה שבשרה כלה מרוב צער ועלבון ולא נותר ממנה אלא קול הד. (ראו אובידיוס, מטמורפוזות, ספר ג 339 – 510, ובתרגומו של דיקמן, מוסד ביאליק, הדפסה ד: תשס"ח, כרך א, עמ' 124 – 131) דילגתי על אוקטאבות שבהן אין לאקו תפקיד ובכללן מה שהעתיק שד"ל. הנוסח שקבעתי מופיע בהבדלים זעירים ברוב כתבי היד של החיבור. תודתי לפרופ' יעקב בן טולילה שבדק את הניקוד.

חנניה אלחנן כהן הקדיש כמה מלים לשירי החליפות בסקירתו על תולדות הספרות העברית (רג"ו, 1822). לטענתו התחיל במלאכת התרגום ר' ישעיה באסאן, רבו וידידו של רמח"ל, ורק לאחר שתרגם מאה אוקטאבות המשיך אחריו מאריני. בעקבות כהן קבע חיים שירמן כי כך היו הדברים. ואולם בכל כתבי היד הידועים כיום, ובכללם אלו שהיו ידועים לשירמן, אין כל רמז למחבר ראשון זה – לא בטקסט, לא בעדויות המעתיקים, לא בהערות של הבעלים, לא בשיר המבוא של המתרגם ולא בשיר שבח לתרגום מאת עמנואל כלבו. גרוע מזה: מדברי כהן, שירמן ושד"ל משתמע כאילו תורגמה בסופו של דבר כל היצירה כולה לעברית. ואולם בכתבי הידלא נמצאים, למרבה הצער, אלא שלושת הספרים הראשונים מתוך חמישה עשר הספרים של המטמורפוזות (בלטינית ובאיטלקית) ומדברי המעתיקים ברור שזה כל מה שמצאו לפניהם.

ב

במשפטים הספורים שהקדיש חיים שירמן לתרגום העברי הביאו כדוגמה למנטאליות של יהודי איטליה, שהיו חרדים על קיום מצווה קלה כחמורה ועם זה מוכנים לקלוט מהתרבות של סביבתם. במצב זה ראה סתירה שאין צורך לנסות ליישב. בהקשר הזה כינה את המטמורפוזות "יצירה חילונית ואילית מובהקת" (לתולדות השירה והדראמה העברית א, עמ' 162). כזאת היא כמובן היצירה המקורית של אובידיוס, ואולם שונים הדברים בתרגומו של אנגוילארה. האמצעים שבהם הוכשר המיתוס היווני והרומי לקהל הנוצרי, החל משחר ימי הביניים, ננקטו באופן בולט במיוחד לגבי אובידיוס. כך נודעו במשך הזמן מהדורות רבות של המטמורפוזות שהציעו פרשנות נוצרית-מוסרית של הסיפורים, בפרפראזה, בהערות עם פירוש אלגוריסטי ועוד. הדבר סייע לפופולאריות עצומה של היצירה שתורגמה לשפות שונות, נדפסה עשרות פעמים וספקה נושאים ליצירות אמנות.

בעיבודים שונים של הטקסט הוצגו הדמויות המיתולוגיות לאור ערכים נוצריים שחפפו לעתים קרובות ערכים הומאניים, ברוח יוון ורומא כפי שפורשה בימי הביניים וברנסאנס, אם היה לדבר בסיס ממשי ביצירה המקורית או לא. המגמה הזאת ניכרת בעיבוד האיטלקי של אנגוילארה אפילו דרך התרגום העברי ואפילו במעט המוצע כאן. המעבד ליווה את עלילת נרקיסוס ואקו בביקורת ערכית, זרה לגמרי ליצירה המקורית, על פי אמות מידה שנקבעו במסורת הפרשנית הנוצרית של המיתוס שנוצרה עם הזמן. כך התעלולים המיניים של יופיטר עם הפיות נקראים כאן מעשי זנות, נרקיס המאוהב בצלם עצמו נשפט בחומרה, ואילו אקו המביעה אהבה עד כלות הבשר נערצת וזוכה לשבחים על השכנת שלום בין הפיות. הדבר אינו מתיישב לגמרי עם העלילה שבה אקו מחלצת מעונש את הפיות המשתובבות עם יופיטר אבל כאמור – סתירות כאלו לא הטרידו את המספרים-מחדש.

הפרשנות הנוצרית הכשירה את המיתוס הקלאסי למונותיאזים בכלל, כשהדישה ערכים מקובלים על הכול וכשהצביעה על העיקרון, שמתחת למעטה של הבדיון הפואטי שלו מסתתרת אמת. יהודים כנוצרים הסתייעו גם במיתוס עתיק יומין שטען למקורן של כל החכמות במקרא (ראו ספרו של א' מלמד, "רקחות וטבחות"). המיתולוגיה, לפי זה איננה אלא גלגול של סיפורי המקרא, דמויותיו וענייניו, בעיוות לא בלתי נעים. להכשרת המטמורפוזות יכלה התיאוריה זאת להסתייע, למשל, בסיפור המבול שהזכרתי, שבלי ספק קדם לו המקור המקראי.

שבתי מאריני רומז לתפיסה הזאת כשהוא מתרגם "אקו" כ"בת קול", מונח שפירושו המסורתי היהודי הוא גם הד וגם מעין רוח הקודש. צרוף מושגים זה אומץ בהתלהבות בשירה העברית באיטליה. די להזכיר לקוראי הגיליון הקודם של "דחק" את המונולוג המהדהד ביצירה "תפתה ערוך" מאת הרב משה זכות, מונולוג שמתהפך לדיאלוג בין החוטא לבין בת-קולו. בכינוי "בת קול" שילב מאריני בנוסח הפרשני-נוצרי של אנגוילארה נימה יהודית מיסטית שמקורה במסורת יהודית עתיקת יומין. ואולם, המסורת העברית על "בת קול" כבר מזמן לא התייחדה ליהודים בלבד. חכמי הנוצרים בימי הביניים שהכירו מקורות עבריים והבראיסטים בימי הרנסאנס שלמדו עברית וקבלה ממורים יהודים, אף הם מכנים את אקו בכתביהם שבלטינית, או באיטלקית "Bat Kol", קובעים את מקומה בין הספירות השמימיות,

ומשווים לה עילאיות בדרך האלגוריה. יש בהם שמסבירים את חטאו של נרקיס בהשתקעותו באהבה עצמית עד כדי התעלמות מרוח הקודש שהתגלתה אליו בבת קול.

ג

נכונותם של יהודי איטליה לקבל תרבות כללית לא היתה מוסכמת כעניין מובן מאליו. מכאן הצורך שראה שלמה מאריני להקדים לחיבורו התנצלות. בשיר (בן י"ד "שמיניות") הוא מתמודד עם קשיים ובראש כולם – עניין המקור הפגאני של המטמורפוזות. השיר נפתח:

קורא נעים,

מפתח שפתי אונך אעירה
ובתום לבבי אותך אודיע
על מה בשיר חדש אשר אחבירה
אמרי אלילים אלמים אביע.

אחרי כן בא ההסבר:
"בימי בחורותי בעודי נער
לבי באורח מושלים הנחני.
ולבעבור אפתח בשירים שער -
משלי מליצים לועזים הורני
לאמור, בלכתי אחריהם נער
מילים בתוכם אענה אף אני!
חיטב זמיר כזב אשר קראתי,
ספר חליפות זה ראה מצאתי.

כלומר, מוסכם שספר כזב לפנינו אבל הוא יעיל כדוגמה לכתיבת שירים. לעניין הכזב אין לחשוש, כפי שהוא מסביר אחרי כן, שהרי מיטב השיר כזבו, כמקובל. מאריני ממליץ על סגנונו של אנגווילארה, המחכים, המהנה והראוי לחיקוי:

"ששתי כעל כל הון בעת חזיתי
כי עמקו מיליו ועוף יגביהו
לעוף בחופש גם אני איתי ...

... והיה לי למשיב נפש".

מאריני אינו שוכח להזכיר שהייתה שתלמידי חכמים הסכימו לתרגום ואפילו יזמו הפצתו בדפוס (שלא יצאה לפועל):

"כרצון מיודעי עשות הואלתי
ואתנם, ואומרה – יוחקו
דברי התולים הם, אבל הוחלתי
כי מנשיקות אהבה יושקו
ובכן עמלי אל יהי לתוהו –
יראו נערים יעשו כמוהו".

משוררים יוכלו לבטח לקבל השראה מן הדברים אשר "מנשיקות
אהבה יושקו". אלה אינם אלא דברי התולים, ובכל זאת, לא רק ערך
אסתטי יש בהם אלא אמת, שמקורה בדברי אלוהים, שנגלו למשורר
הלא-יהודי כחלום-שווא:

גלוי ונודע הוא אשר כל חבל
המושלים כזב וריק זממו,
וכשוכבים חוזים חלומות הבל
על כל אשר ראו בטרם נמו,
כן פורטים על פי נגינות נבל
אחר דבר מספר אמת יחכמו
לכתוב במכתב מעשים יצדקו.

אם כן - "מים גנובים הם וכן ימתקו", גנובים ממש, מ"ספר האמת",
הוא התנ"ך העברי, ועל כן -
"גבר אשר דרכו בשיר נסתרה
יחכם וישכיל פיו כאנגווילארה".
— אנגווילארה שירד לסתרי האמת ביצירה הפגאנית.

על בסיס האמור מסביר מאריני את המתודה שלו בתרגום שמות
לועזיים:

לכן שמות אלים אשר הזכרתי
מן הכתובים את שמם נשאתי,
אך אם בספרי האמת חקרתי
לו נקבו בשם, ולא מצאתי -
דרך בני יון אזי בחרתי.

וכך בקטע שלפנינו: "נרציץ" נשאר כ"דרך בני יוון" וכן ננפי (נימפה)
היות שלא מצא להם מקור עברי. לא כן שמות אחרים: חליפות
(מטמורפוזיס) עובד (אובידיוס) ניות (מוזות), צדק (יופיטר, שזה
כוכבו) ומכאן צֶדְקָת (יונו אשתו) אסתר (באיטלקית Estrea) ובראש
וראשונה – בת קול, היא אקו. מתודה זאת איננה, אפוא, המצאה של
סופרי ההשכלה אלא מוצר יהודי-איטלקי וביטוי לימיו המאוחרים של
מיתוס קדום.

אקו של אובידיוס מייצגת ארוטית לטהט עד כלות הגוף. בעניין מביך
זה המתרגם מתרחק מפירושים מאוחרים בעלי ניחוח תיאולוגי זר
ומעדיף לבסס את התנצלותו על שיר השירים:

עורר אהבים שלמה אילו
דודיו בלא לב הוללים יזכירו,
לו יודעי חן - חכמו ישכילו,
אורים כזוהר הזבול יזהירו,
ממיץ נשיקות פיו דבש יזילו
אף נחלי חמאה אשר יפשירו
בשפת חלקות כי מאוד נעמה,
כולם נכוחים למבינים המה.

הוללים חסרי לב נבון קוראים את שיר השירים כשיר אהבים, אבל
יודעי חן (ואולי ח"ן) יודעים להפיק ממנו זוהר בעזרת האלגוריה
המדרשית. מאריני מעדיף לשוב, לצורך הנושא, גם אל המקור הפגאני
הקדום:

אל תאנף בי על אשר פתרתי
דברי עגבים תאוה יעירו,
כי הנערים בוערים הזהרתי

פן לחטוא יתרועעו ישירו.
ולכל נבוני לב בזאת דברתי:
חכמה יונית במ הלא תכירו,
כי תקראו אותם בכור עינים
ובמועדם, בין צללי ערבים.

כלומר, מדובר ב"חכמה יונית" שהוגים בה בזהירות ורק לאחר שהוקדש רובו של יום לעניינים נאותים יותר אבל איננה פסולה מעיקרה.

שירו של המתרגם אינו משקף לבטי נפש עמוקים. אבל הוא שוטח מחווה של נימוס והוקרה ללבטים כאלה, ומכאן יעילותו כמחסום לביקורת חברתית בטרם התעוררה. אכן, באיטליה די היה בדרך כלל במחווה כזה כדי להוכיח כוונה נאותה ולהתיר את ההנאה מיצירה ספרותית, אפילו מן המיתוס האילי.

